

Sławomir Słowiński, Maciej Płotkowiak

Teren położony na północ od nieistniejącego kościoła św. Mikołaja na Podzamczu w Szczecinie w świetle dotychczasowych badań archeologicznych i architektonicznych

**Area located north of defunct St Nicholas' church in Szczecin Podzamcze
in the light of archaeological and architectural research**

Abstract: Long archaeological and architectural research helped to determine the course of the early medieval fortifications which are now completely unrecognisable in the field. It has been established that in the square created as a result of flattening the fortifications, St Nicholas' church was built. To the north of the church there was an empty square, probably for a cemetery, but not used as such, or used for a very short time.

Keywords: Szczecin, Podzamcze, St Nicholas' church, cemetery

Słowa kluczowe: Szczecin, Podzamcze, kościół pw. św. Mikołaja, cmentarz

Wstęp

Teren dawnego średniowiecznego miasta pomiędzy Odrą Zachodnią a Wzgórzem Zamkowym, najczęściej określanymi jako Podzamcze, od kilku dekad jest obszarem badań archeologicznych i architektonicznych (ryc. 1). Charakterystyczną cechą struktury przestrzennej średniowiecznego Szczecina był przebieg sieci ulicznej typowy dla miast portowych południowego i południowo-wschodniego pobrzeża Bałtyku (Płotkowiak, Słowiński, Paszkowski 2021), a także obecność unikatowego zespołu sprzężonych wewnątrz urbanistycznych¹ złożonego z Rynku Warzywnego, Targu Rybnego oraz Rynku Siennego (ryc. 2:1–4). Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie hipotezy o obecności w bezpośrednim sąsiedztwie tego zespołu kolejnego ważnego elementu struktury urbanistycznej – cmentarza znajdującego się bezpośrednio na północ od

¹ Termin „wnętrze urbanistyczne” oznacza wyodrębnioną w zespole urbanistycznym przestrzeń o jednorodnym charakterze przestrzenno-użytkowym, skomponowaną świadomie poprzez ograniczenie za pomocą trwałych elementów, takich jak pierzeje zabudowy, kurtyny, kulisy, akcenty i dominanty itp. Termin „wnętrze urbanistyczne sprzężone” dotyczy wnętrza o rozbudowanym kształcie lub wnętrza świadomie powiązanych przestrzennie.

średniowiecznego, nieistniejącego kościoła św. Mikołaja², na miejscu którego znajduje się obecnie Nowy Rynek. Teren przyległy od strony północnej do kościoła św. Mikołaja nie był dotychczas przedmiotem odrębnych badań. Na temat samego kościoła pisał już w XVII wieku Konrad Tiburtius Rango (1680), w okresie przedwojennym Carl Fredrich (1922/1923), a współcześnie Kazimiera Kalita-Skwirzyńska (1999) i Maciej Płotkowiak (2019). Na temat zespołu placów targowych na Podzamczu w Szczecinie wypowiedzieli się ostatnio M. Płotkowiak, Sławomir Słowiński i Zbigniew Paszkowski (2021).

Teren położony bezpośrednio na północ od kościoła św. Mikołaja w materiałach kartograficznych³

W najstarszym znanym źródle kartograficznym do historii Szczecina – panoramie miasta zawartej w wydanym w roku 1588 czwartym tomie atlasu G. Brauna i F. Hogenberga – teren położony bezpośrednio na północ od kościoła św. Mikołaja został przedstawiony jako kwartał zwartej zabudowy wypełniającej całkowicie przestrzeń między *Kraut Marck* (Rynek Warzywny, obecnie Targ Rybny) oraz *Frauen Strasse* (obecnie ulica Panieńska), z dwóch stron – północnej i południowej – ograniczony bezimiennymi ulicami (ryc. 3). Ulica od strony południowej, tj. od strony kościoła, ma szerokość porównywalną z innymi ulicami zlokalizowanymi w sąsiedztwie. Ulica od strony północnej⁴ jest znacznie węższa, być może miała charakter przesmyku (łac. *contrata, vicus* – por. Jelicz 1966, 63). Całość zabudowy w obrębie kwartału została przedstawiona jednolicie w postaci dwukondygnacyjnych budynków ze stromymi dachami namiotowymi, jednakże nie schematycznie. Od strony Targu Rybnego widoczne są trzy budynki z dachami w układzie szczytowym⁵, wyróżniające się sterczynami, natomiast w trzech pozostałych pierzejach ukazano zarówno dachy szczytowe, jak i kalenicowe. Nie ma przesłanek, które pozwoliłyby rozstrzygnąć, czy przedstawione budynki są murowane, czy też wzniesione w konstrukcji ramowej z drewna (szachulec, ryglówka) (ryc. 3).

² Kościół spłonął w końcu 1811 r., a jego ruiny ostatecznie uprzątnięto w 1816 (Kalita-Skwirzyńska 1999, 490).

³ Niniejszy passus ukazuje także zmiany w pisowni nazw ulic widniejących na widokach Georga Brauna i Franza Hogenberga oraz Heinricha Kotego.

⁴ Do początku XIX wieku odcinek ten nazywano zamiennie *Aschböterstraße* lub *Aschweberstraße*, zapewne w związku z produkcją naczyń glinianych. W latach 1811 oraz 1829–1856 wymienia się już tylko nazwę *Aschweberstraße* (ul. Garncarska lub ul. Łataczy Garnków). Po 1856 r. przyjęto nazwę *Hühnerbeinerstraße*, a później *Hünernerbeinerstraße* (ul. Kurza Stopka).

⁵ Przedstawienie domów z wyraźnym rozróżnieniem układów szczytowego oraz kalenicowego, jak również przypisaniem układu szczytowego do pierzei Targu Rybnego podnosi wiarygodność przekazu w zakresie szczegółowej formy zabudowy omawianego terenu.

Żadnych zmian w zabudowie omawianego kwartału w XVII wieku nie ukazują widoki Szczecina H. Kotege z 1625 roku (ryc. 4), M. Meriana z 1641 roku oraz L. Schmitzera z ok. 1660 roku. Na wszystkich trzech budynki przedstawiono raczej schematycznie, w ujednoliconej formie. Na panoramie H. Kotege po dwa budynki o dwóch kondygnacjach przylegają do *Crutmark* (obecnie ul. Targ Rybny) i *Fruwen Strass* (obecnie ul. Panieńska), a w pierzei południowej, od strony kościoła św. Mikołaja, znajduje się tylko jeden. Widoki M. Meriana oraz L. Schmitzera przynoszą niemal identyczny obraz.

Mapy i widoki powstałe po zniszczeniu Szczecina w trakcie oblężenia przez wojska Fryderyka Wilhelma w 1677 roku przedstawiają omawiany kwartał już po zwężeniu Targu Rybnego i znacznej translokacji wschodniej pierzei, dlatego nie mogą być źródłem dla naszych badań.

Wyniki badań terenowych przeprowadzonych w 1997 roku

W 1997 roku w wykopie nr 18 w obrębie kwartału XII szczecińskiego Podzamcza⁶ odsłonięto relikty obwałowań z okresu zbliżonego do czasu lokacji miasta. Był to gliniany nasyp zachowany do wysokości 0,8 m pokrywający się, z niewielkimi tylko odchyleniami, z przebiegiem starszych umocnień wczesnośredniowiecznych⁷, na których stropie został wzniesiony. Na reliktach nasypu odsłonięto pozostałości drewnianego budynku wzniesionego w konstrukcji ramowej, datowanego metodą dendrochronologiczną na lata „po 1243 roku” (Dworaczyk, Słowiński 1998, 281, 282). Obecność pozostałości zabudowy mieszkalnej na stropie wczesnośredniowiecznego wału oznacza, że w 1. połowie XIII wieku przynajmniej w tym rejonie (odcinek południowy umocnień) wały przestały pełnić funkcję obronną, być może zostały częściowo zniwelowane, a teren został przeznaczony pod zabudowę mieszkalno-gospodarczą. Opuszczenie części starszych umocnień i wzniesienie nowych prowadziło do powiększenia powierzchni

⁶ Na potrzeby badań kwartały zabudowy szczecińskiego Podzamcza według stanu sprzed 1945 r. oznaczono numerami od I do XXI.

⁷ Długość podstawy przekroju wału wczesnośredniowiecznego w tym miejscu szacuje się na 30–50 m, co jak się wydaje może świadczyć również o jego znacznej wysokości. Kronikarz duński znany jako Saxo Grammaticus, przy okazji relacji z duńskiego oblężeniu Szczecina w 1173 r. wspominał o wyjątkowych rozmiarach szczecińskich fortyfikacji: „Odnacza się zaś Szczecin wysokością okazałych wałów, ponadto naturą i sztuką w równej mierze jest umocniony, tak że może być uważany prawie za nie do zdobycia. Stąd weszło w obyczaj przysłowie o tych, którzy na próżno się chełpią, iż są bezpieczni, że nie bronią ich obwarowania Szczecina” (tłumaczenie – Kiersnowski 1953, 118). Zachowane krawędzie tych umocnień od strony wnętrza podgrodzia odsłonięto w latach 2016–2017 w sondażach nr 3 i 21 zlokalizowanych w posesjach Rynek Nowy 9 i Panieńska 32 (Słowiński 2018a). Krawędź zewnętrzną natomiast uchwycono wcześniej – podczas badań po zachodniej stronie ul. Mściwoja (Słowiński, Uciechowska-Gawron 2015).

przeznaczonej pod zabudowę i w konsekwencji umożliwiło kolejny etap rozwoju grodu wraz z podgrodziem i późniejszego miasta. Nieco inaczej wykorzystano teren położony dalej na zachód, przy trakcie biegnącym wzdłuż rzeki (obecnie ul. Panieńska zob. Płotkowiak, Korzeniewicz 2017), gdzie na miejscu dawnego wału wzniesiono na osi wschód-zachód kościół św. Mikołaja⁸ (ryc. 2 i 5).

Wyniki badań terenowych w latach 2016–2017

Podczas badań terenowych przeprowadzonych w latach 2016–2017 w obrębie części południowej kwartałów VIII i XI, począwszy od Rynku Nowego do ul. Kurza Stopka, nie natrafiono na relikty murowanej zabudowy średnio-wiecznej⁹, a jedynie na pozostałości budynków z XVII – początku XX wieku (ryc. 6 i 7). Pozwala to na postawienie hipotezy o obecności na wskazanym terenie przez bliżej nieokreślony czas sporej wielkości pozbawionej zabudowy przestrzeni o nieznanym przeznaczeniu. Dalej będziemy ją umownie określać jako plac/teren A.

W czasie tych samych badań w kwartale XI (ryc. 1) odsłonięto relikty konstrukcji drewnianych, do których można zaliczyć wymoszczenie¹⁰ z okresu polokacyjnego (Słowiński 2018b). Wolno zatem przyjąć, że teren ten był w jakiś sposób użytkowany.

W trakcie dalszych prac prowadzonych w tym samym rejonie odsłonięto także narożnik budynku o konstrukcji ramowej, z ceglany wypełnieniem ścian i glinianym klepiskiem. Jego konstrukcję szkieletową wzniesiono z drewna datowanego metodą dendrochronologiczną na lata 1265 -7/+9 (ściana północna) i po 1228 roku (ściana zachodnia) (ryc. 8). Budynek został odkryty w sondażu nr 6 w obrębie posesji Targ Rybny 8/9 (ryc. 6). Odsłonięto z niego większą część ściany północnej z narożnikiem zachodnim i niewielkim fragmentem ściany zachodniej. Budynek nie był usytuowany w linii późniejszej pierzei południowej odcinka ulicy Kurza Stopka biegnącego wzdłuż kwartału XI. Jego ściana północna znajdowała się około 2 m bardziej na południe. Nie wiemy, od której strony prowadziło wejście do tego budynku. Być może było ono usytuowane od południa, czyli od strony kościoła (wówczas prawdopodobnie kaplicy)

⁸ Kościół wzniesiono, jak się wydaje, w formie trójnawowej hali z wydzielonym trójbocznym prezbiterium po stronie wschodniej i prostopadłościenną wieżą od strony zachodniej (Płotkowiak 2019, 259–278).

⁹ Inaczej niż w części północnej obydwu kwartałów, gdzie w trakcie tych samych badań pod pozostałościami zabudowy nowożytnej odsłonięto relikty dwóch murowanych budynków średniowiecznych (Płotkowiak, Słowiński, Paszkowski 2021).

¹⁰ Na wymoszczenie natrafiono podczas nadzoru przy budowie nowego przewodu kanalizacji sanitarnej przebiegającej wzdłuż południowej pierzei kwartału zabudowy nr XI, czyli wzdłuż obecnej krawędzi Rynku Nowego (Słowiński 2018b).

pw. św. Mikołaja. Ponadto w sondażach nr 20 i 21 (ryc. 6), usytuowanych w posesji Panieńska 32 (w zachodniej partii omawianego terenu), odsłonięto cztery pionowe słupy stanowiące prawdopodobnie pozostałości ścian wschodniej i zachodniej budynku słupowego o rozpiętości około 5 m, w większości znajdującego się na południe od tych sondaży. Stan zachowania reliktyw obiektu nie pozwala na bliższe określenie szczegółów konstrukcyjnych domniemanego budynku. Nie zachował się poziom użytkowy ani elementy wypełniska ścian (Słowiński 2018a). Można było jedynie stwierdzić, że ściana wschodnia (sondaż 21) zaznaczona była dwoma kwadratowymi w przekroju palami dębowymi o wymiarach: $0,28 \times 0,28$ i $0,24 \times 0,24$ m, odległymi od siebie o 0,30 m (ryc. 9), a ściana zachodnia (sondaż nr 20) – analogicznie – przez dwa dębowe pale o przekrojach: $0,22 \times 0,22$ i $0,30 \times 0,22$ m, oddalone od siebie o 0,55 m (ryc. 10). Omawiany obiekt zachował się więc wyłącznie w postaci czterech dębowych pali, które mogły spełniać rolę fundamentu budynku. Z pali pobrano próbki do badań dendrochronologicznych. Niejednoznaczne odczyty spowodowały wykonanie dodatkowych badań radiowęglowych, których wyniki również nie były precyzyjne. Ostatecznie według autora badań prof. dra hab. inż. Marka Krąpca „drewno na pale pozyskano albo w ostatniej ćwierci XIV albo w latach 60.–80. XV wieku” (Krąpiec 2021). Kolejnym elementem świadczącym o stopniowym zagospodarowywania placu A (teren kwartału XI) był odsłonięty w sondażu nr 2 (posesja Rynek Nowy 8) piec o konstrukcji gliniano-kamienno-drewnianej, obramowany ściankami w konstrukcji plecionkowej od strony północnej i wschodniej, być może zadaszony (ryc. 11).

Wnioski

Wyniki badań archeologicznych i architektonicznych przeprowadzonych w latach 1997 i 2016–2017 wskazują jednoznacznie, że w okresie poprzedzającym lokację lub niedługo po niej w omawianej części miasta na zlikwidowanych okazałych wałach wczesnośredniowiecznych powstała niezabudowana przestrzeń o nieznanym przeznaczeniu, o wymiarach ok. 40 m po linii wschód-zachód oraz 30 m po linii północ-południe (plac A, ryc. 1–3). Obszar placu A przylegał od strony wschodniej bezpośrednio do Targu Rybnego tworzącego wraz z przyległym Targiem Warzywnym oraz położonym przed wczesnośredniowiecznym wałem Rynkiem Siennym unikatowy zespół rynków sprzężonych.

Pozostawienie przestrzeni niezabudowanej o powierzchni ok. 1200 m² na terenie zwartej i stłoczonej zabudowy każe się zastanowić nad jego przeznaczeniem. Narzucający się niemal odruchowo pogląd o jego roli handlowej nie wytrzymuje chyba krytyki w kontekście bezpośredniego sąsiedztwa rozległego zespołu placów targowych. Ze względu na brak pozostałości materialnych nie znajduje

również uzasadnienia koncepcja, według której teren był przeznaczony na zagrodę dla zwierząt czy plac składowy.

Przesłanką do określenia funkcji placu A jest jego lokalizacja bezpośrednio na północ od kościoła św. Mikołaja, który od momentu pojawienia się w akcie lokacyjnym z 1243¹¹ roku (Piskorski 1987, 229) określany był mianem parafialnego (Rębkowski 2001, 86). Kościołowi powinien towarzyszyć cmentarz¹², tradycyjnie lokowany w bezpośrednim sąsiedztwie¹³ lub – rzadziej – w pewnej odległości od świątyni¹⁴.

Wzmianki archiwalne na temat cmentarza przy kościele św. Mikołaja pochodzą z lat 1345 i 1346 (Fredrich 1922/1923, 68). Hugo Lemcke uważał, że podmokłe otoczenie kościoła, przez które jeszcze w XIII wieku przepływał strumień odprowadzający wody opadowe z wyżej położonej części miasta, nie nadawało się do chowania zmarłych (Lemcke 1881, 23). Nie ulega jednak wątpliwości, że pomimo niekorzystnych warunków hydrologicznych przy kościele św. Mikołaja istniał cmentarz. Zakończenie jego użytkowania potwierdza wzmianka o braku grobów oraz nagrobków we wnętrzu tego kościoła w dobie reformacji (Fredrich 1922/1923, 68); od tego czasu bogatszych mieszczan chowano w kościołach św. Jakuba i Mariackim, a biedniejszych na cmentarzu przy kościele św. Piotra (Fredrich 1922/1923, 85, przypis 68).

Lokalizacja cmentarza przy kościele św. Mikołaja nie jest dokładnie znana. Carl Fredrich podaje, że ostatecznie zanikł on w XVI wieku, a kościół był wówczas otoczony domami od stron: północno-zachodniej, północno-wschodniej, południowo-wschodniej i południowej (Fredrich 1922/1923, 68–69). Czy można wnioskować o zastąpieniu cmentarza, który mógł rozciągać się wokół kościoła,

¹¹ Świątynia nie mogła powstać przed 1237 rokiem (por. Rębkowski 2001, 86).

¹² W 1059 r. sobór rzymski nakazał wydzielenie wokół każdego wznoszonego kościoła terenu o szerokości 60 kroków, który uznawano za część świątyni (zob. Spiss 1994, 89; Klima, Wychowska, Poppek 2019, 75).

¹³ Pogląd o tradycyjnym położeniu cmentarza – po stronie północnej kościoła – nie znajduje pełnego uzasadnienia. Wiąże się on z faktem, że tzw. bramę umarłych (*porta mortuorum, Todtentür*), czyli portal przeznaczony do wyprowadzenia ciała zmarłego ze świątyni na przykościelny cmentarz, najczęściej lokowano po tej właśnie stronie. Tak jest np. w kościele opackim w Vreta, kolegiacie św. św. Piotra i Pawła w Kruszwicy, kościele opackim w Henrykowie, kościele opackim w Lubiążu czy też w kościele Mariackim w Chojnie. Niektórzy badacze uważają jednak, że „brama umarłych” mogła być umieszczona w dowolnej części kościoła (zob. Gélis, Immel 2019–2020, 236–237).

¹⁴ Z treści pochodzącego z końca XIII wieku kompendium wiedzy liturgicznej *Rationale divinatorum officiorum* Wilhelma Duranda z Mende wynika, że normą była przestrzenna łączność kościoła i cmentarza, jednak dopuszczalna była również ich rozdzielna lokalizacja, por. katedra Najświętszej Marii Panny w Antwerpii, której cmentarz powstał po drugiej stronie przyległej ulicy (dziś Groenplaats) oraz katedra wrocławska z cmentarzem powstałym w nieodległej od niej dzielnicy Zatumie (zob. Rębkowski 2014, 191–196).

przez domy? Skoro Fredrich nie pisze, że północna strona kościoła była zabudowana, to wydaje się że nie (Fredrich 1922/1923, 69). Ponadto w 1435 roku wzmiankowane jest *orthus belegen an Sunte Nicolaus kerkhoue unde deme torne* (miejsce położone przy cmentarzu nieopodal wieży kościoła św. Mikołaja) (Iwańczuk 2022), co wskazuje na lokalizację cmentarza po północnej stronie kościoła. Niektórzy badacze uważają, że cmentarz zajmował teren między kościołem a górnym odcinkiem ul. Kurza Stopka, który do 1856 roku nosił nazwę *Aschweberstraße* (Iwańczuk 2022), czyli na terenie placu A. Geneza nazwy wspomnianego wyżej odcinka ul. Kurza Stopka również nie jest jasna. Wywodzi się ją od nazwy osobowej (Lemcke 1926, 31–32), pieca ceramicznego (Lemcke 1881, 6), rozmaitych wyrobów ceramicznych, produkcji i naprawy ceramiki oraz narzędzi związanych z produkcją popiołu drzewnego; pod uwagę brane są także naczynia grobowe, czyli urny (Bis 2017), co kojarzyć można z cmentarzem.

Wiarygodność hipotezy o przeznaczeniu terenu między kościołem św. Mikołaja oraz górnym odcinkiem ul. Kurza Stopka (plac A) na cmentarz podważa brak pochówków. Wydaje się, że gdyby na tym terenie pochówki istniały, to ich pozostałości powinny zostać ujawnione w toku różnorodnych prac ziemnych, nadzorów archeologicznych czy wreszcie regularnych badań archeologicznych prowadzonych w tym rejonie. Zatem można przyjąć, że na placu A pochówków nie było. Byłaby to sytuacja w skali miasta wyjątkowa, w trakcie badań bowiem potwierdzono istnienie przykościelnych cmentarzy przy pozostałych średnio-wiecznych kościołach Szczecina.

Najprostsze wytłumaczenie braku dowodów materialnych na istnienie cmentarza na placu A to przeniesienie pochówków na inne miejsce, chociaż nie zawsze zakończenie użytkowania cmentarza z tym się wiązało. W przypadku wrocławskiego kościoła p.w. Marii Magdaleny w dobie reformacji zaniechano użytkowania cmentarza przykościelnego o metryce średniowiecznej (nowy cmentarz założono poza miejskimi fortyfikacjami), lecz pochówki pozostawiono. Gdyby więc taka sytuacja miała mieć miejsce także w omawianym przypadku, pochówki musiałyby zostać odkryte czy to w bezpośrednim otoczeniu kościoła, czy też na terenie placu A. Przy założeniu, że w XVI wieku cmentarz zlikwidowano i pochówki przeniesiono na inne cmentarze, należałoby się spodziewać jakichś materialnych pozostałości, których jak dotąd nie stwierdzono podczas badań archeologicznych prowadzonych na niewielką skalę.

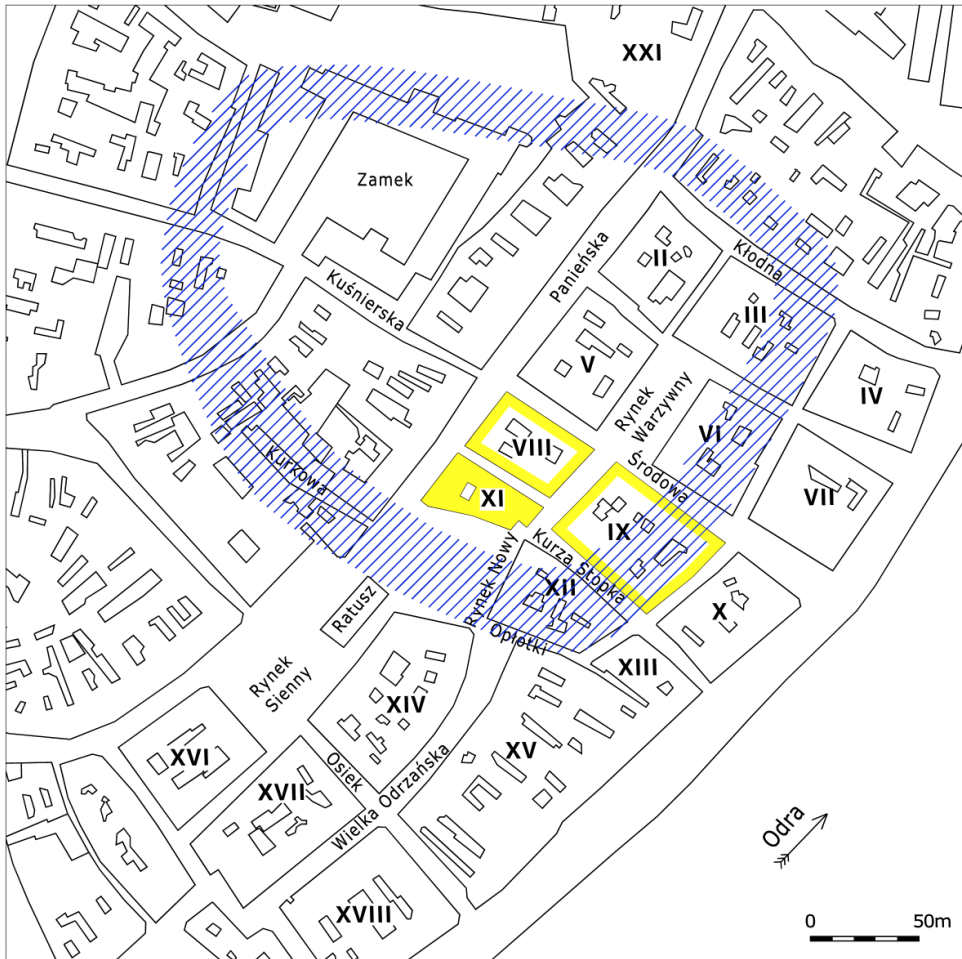
Z pewną dozą ostrożności można jednak przyjąć, że plac A pierwotnie był przeznaczony pod cmentarz, o czym świadczy brak relikwów budowli murowanych w tym rejonie miasta. Jeśli funkcjonował bardzo krótko, mógł nie pozostawić wyraźnych śladów. Nie można też wykluczyć, że był to teren przeznaczony do

sprawowania innych obrzędów liturgicznych (Indycka 2021, 216)¹⁵. Formalny lub nieformalny zakaz wznoszenia budowli murowanych, a więc stałych, związanych z nabyciem praw własności gruntu, mógł obowiązywać na tym obszarze jeszcze przez długi czas po ustaniu funkcji terenu obrzędowego. Dopuszczalna mogła być budowa obiektów w konstrukcji drewnianej funkcjonalnie związanych z cmentarzem, która jako stosunkowo nietrwała nie stwarzała zagrożenia dla integralności terenu i jego funkcji liturgicznej. Należy w tym miejscu przypomnieć, że teren przykościelnego średniowiecznego cmentarza był miejscem chętnie odwiedzanym przez mieszkańców miasta i mógł mieścić zabudowę o różnym przeznaczeniu. Pomędzy grobami mogły się znajdować nie tylko kostnice i pustelnie, ale i budowle o charakterze wybitnie doczesnym, jak np. kramy (Huizinga 1974, 181).

Pomimo restrykcji liturgicznych wykluczających wznoszenie budowli murowanych teren placu A krótko po jego powstaniu jako praktycznie niezagospodarowany mógł być atrakcyjny dla różnych inwestycji. Warunkiem była nietrwała zabudowa, czyli wzniesiona w konstrukcji drewnianej. Z tego być może wynika obecność relikwów drewnianych obiektów średniowiecznych.

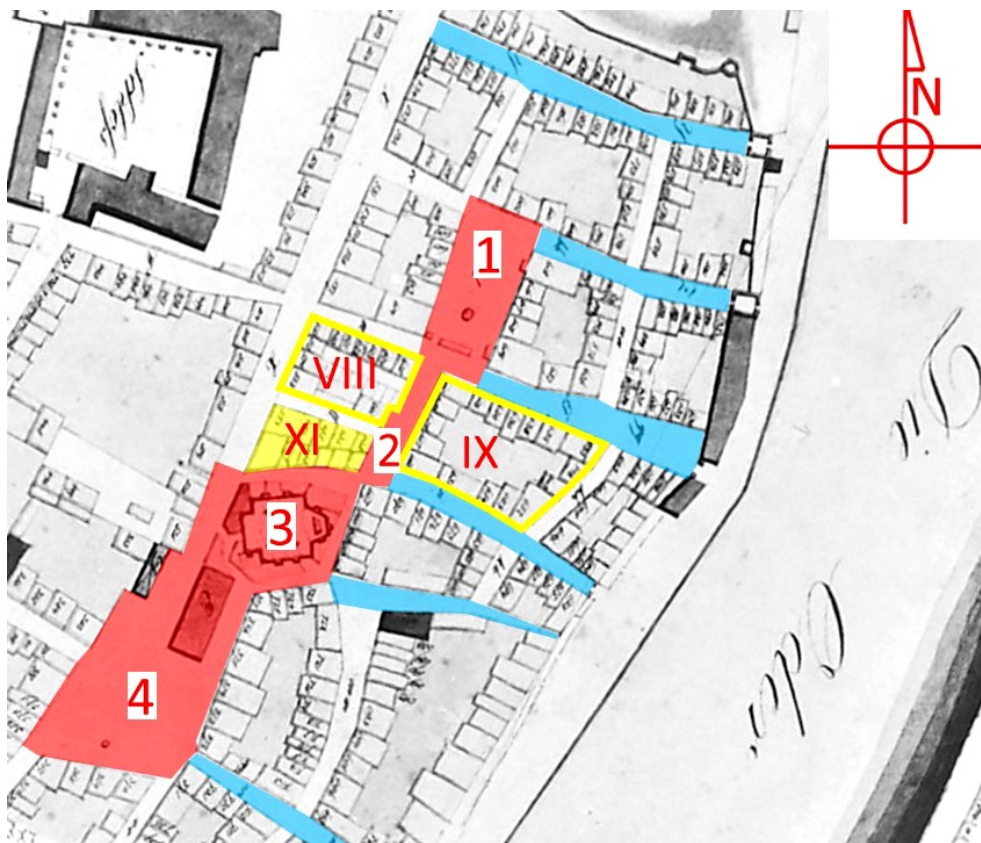
Pierwotne przeznaczenie liturgiczne placu A niemal na pewno skończyło się w wyniku reformy wyznaniowej w XVI wieku, kiedy to doszło do sekularyzacji dóbr kościelnych. W konsekwencji omawiany teren po raz kolejny stał się lokalizacją atrakcyjną ze względu na łatwość usunięcia zabudowy drewnianej. Stopniowo został zagospodarowany w sposób trwały. Jedynym śladem w świadomości ówczesnych mieszkańców Szczecina o pierwotnym przeznaczeniu tego obszaru była nazwa uliczki przylegającej od strony północnej – *Altböterstraße*, tłumaczona jako ulica Łataczy Garnków, a którą H. Lemcke kojarzył z produkcją ceramicznych urn pochówkowych, a więc pośrednio z cmentarzem.

¹⁵ Według pontyfikału Egberta z X wieku obrządek poświęcenia polegał na obejściu i pokropieniu wodą oraz odmówienia oracji przez biskupa w czterech narożach i w środku cmentarza. Pontyfikał rzymsko-germański z X wieku przewidywał ponadto odśpiewanie psalmów pokutnych i zapalenie świec w czterech narożach cmentarza. W XII wieku porządek liturgiczny wzbogacono o kolejne wezwania i modlitwy. Nie ulega wątpliwości, że miał on dość spektakularny charakter (by nie ulec szybkiemu zatarceniu w pamięci mieszkańców miasta).

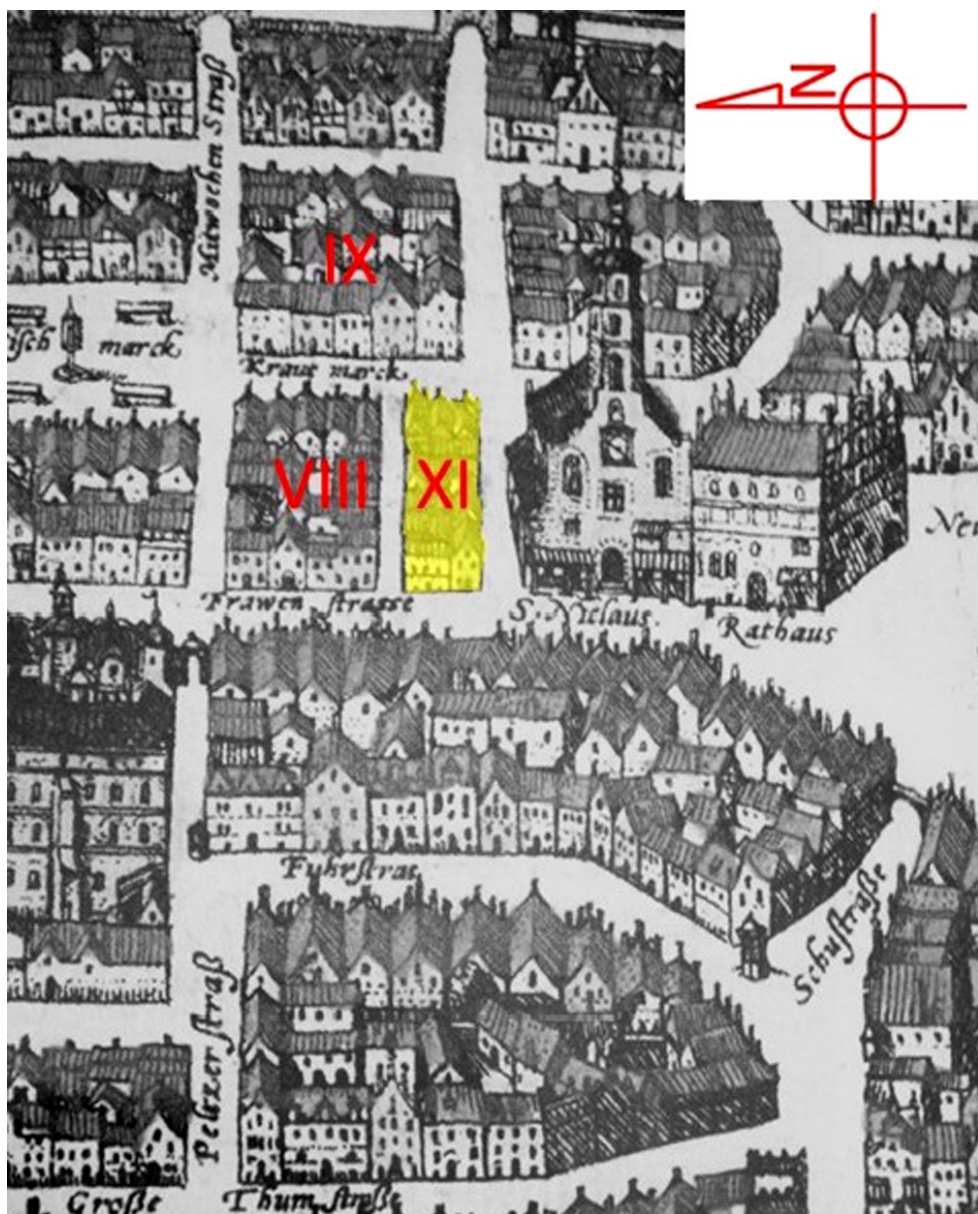
Ryc. 1. Szczecin przed 1945 rokiem: kolor żółty – zasięg placu A; obwiednia żółta – obszar badań; kreskowanie niebieskie – wczesnośredniowieczny wał grodowy. Oprac. M. Płotkowiak na podstawie: Kalinowski 1971, rys. 68 oraz Uciechowska-Gawron 2019, ryc. 298

Fig. 1. Szczecin before 1945: yellow – scope of square A; yellow line – research area; blue hatched – rampart of the early medieval stronghold. Prepared by M. Płotkowiak based on Kalinowski 1971, rys. 68 and Uciechowska-Gawron 2019, ryc. 298

Ryc. 2. Szczecin 1721, fragment miasta nowożytnego: kolor żółty – plac A; obwódka żółta – teren badań; kolor czerwony – zespół rynków: 1 – Rynek Warzywny, 2 – Targ Rybny, 3 – Rynek Nowy (dawna lokalizacja kościoła św. Mikołaja), 4 – Rynek Sienny; kolor niebieski – ulice obsługujące port. Oprac. M. Płotkowiak

Fig. 2. Szczecin in 1721, fragment of an early modern town: yellow – square A; yellow line – scope of the research; red – complex of markets: 1 – Rynek Warzywny, 2 – Targ Rybny, 3 – Rynek Nowy (former location of St. Nicholas' church), 4 – Rynek Sienny; blue – streets connected with a harbour. Prepared by M. Płotkowiak

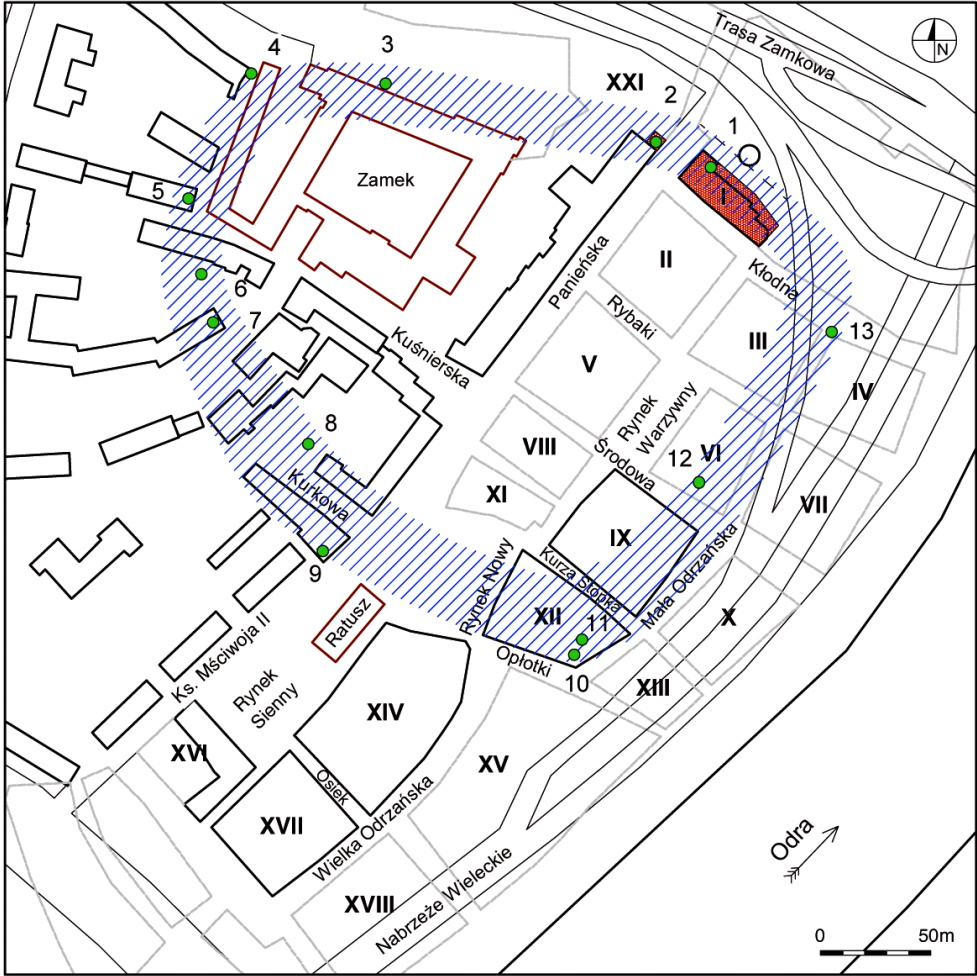
Ryc. 3. Widok Szczecina z 1588 roku: kolor żółty – plac A (kwartał XI). Oprac. M. Płotkowiak na podstawie: Braun, Hogenberg 1588, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, Dział Sztuki Dawnej, Gabinet Grafiki, sygn. MNS/Graf. 2631

Fig. 3. View of Szczecin from 1588: yellow – square A (quarter XI). Prepared by M. Płotkowiak based on Braun, Hogenberg 1588, from the National Museum in Szczecin collection, Old Art Department, Graphics Room, Cat. No. MNS/Graf. 2631

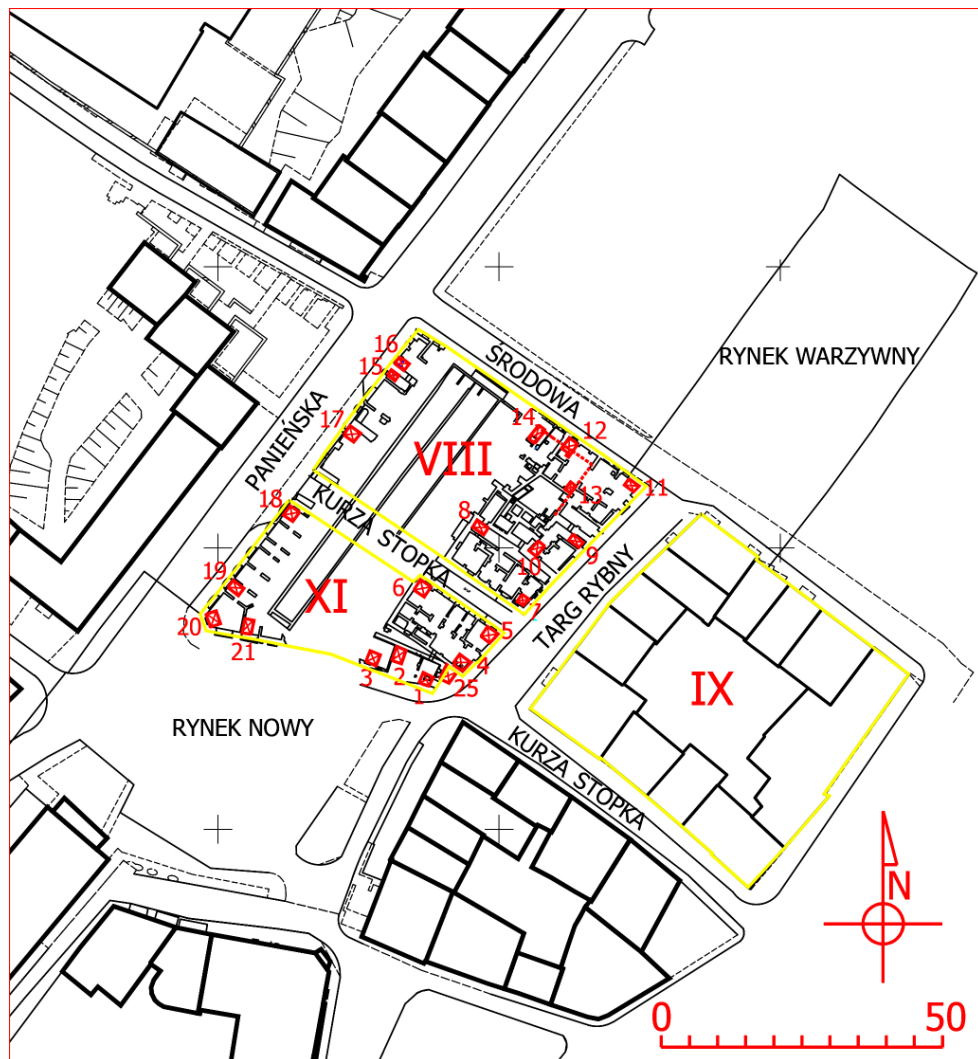
Ryc. 4. Widok Szczecina z 1625 roku, wycinek z planu miasta. Oprac. M. Płotkowiak na podstawie: Kote Heinrich (autor obrazu przygotowawczego), Rolloos Petrus (rytownik), Alten Stettin, wydawca: firma księgarska Georg Schulz, miedzioryt z widokiem Szczecina z lotu ptaka, 1625, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, Dział Sztuki Dawnej, Gabinet Grafik, sygn. nr MNS/AF 11

Fig. 4. View of Szczecin from 1625, fragment of a town plan. Prepared by M. Płotkowiak based on: Kote Heinrich (author of preliminary sketch), Rolloos Petrus (engraver), Alten Stettin, publisher: bookstore company Georg Schulz, engraving showing bird's eye view of Szczecin, 1625, from the National Museum in Szczecin collection, Old Art Department, Graphics Room, Cat. No. MNS/AF 11

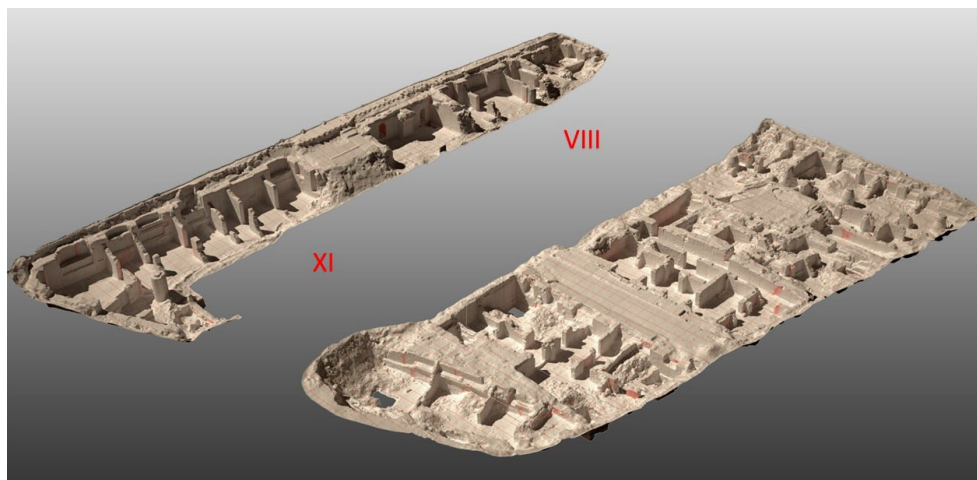
Ryc. 5. Szczecin współczesny: kreskowanie niebieskie – wczesnośredniowieczny wał grodowy. Na podstawie: Uciechowska-Gawron 2019, ryc. 298

Fig. 5. Modern Szczecin: blue hatched – rampart of the early medieval stronghold. Based on: Uciechowska-Gawron 2019, ryc. 298

Ryc. 6. Szczecin 2017, rzut ścian piwnicznych kwartałów zabudowy nr VIII i XI na współczesnej mapie w skali 1:500 z lokalizacją sondaży archeologicznych. Oprac. M. Płotkowiak

Fig. 6. Szczecin in 2017, plan of basement walls of quarters VIII and XI on a contemporary map 1:500 with location of test pits. Prepared by M. Płotkowiak

Ryc. 7. Skan odsłoniętych ścian piwnicznych nowożytnej zabudowy kwartałów VIII i XI. Oprac. M. Płotkowiak

Fig. 7. Scan of uncovered basement walls of modern quarters VIII and XI. Prepared by M. Płotkowiak

Ryc. 8. Targ Rybny 8–9, budynek ramowy, widok od strony północnej. Fot. S. Słowiński

Fig. 8. Targ Rybny 8–9, frame building, view from N. Photograph by S. Słowiński

Ryc. 9. Panieńska 32, budynek słupowy, rząd wschodni, widok od strony północnej. Fot. S. Słowiński
Fig. 9. Panieńska 32, post and beam building, eastern line, view from N. Photograph by S. Słowiński

Ryc. 10. Panieńska 32, budynek słupowy, rząd zachodni, widok od strony północnej. Fot. S. Słowiński
Fig. 10. Panieńska 32, post and beam building, western line, view from N. Photograph by S. Słowiński

Ryc. 11. Rynek Nowy 8, piec, widok od strony południowej. Fot. S. Słowiński
Fig. 11. Rynek Nowy 8, furnace, view from S. Photograph by S. Słowiński

Bibliografia

Źródła

- Durand Wilhelm z Mende (Durand Guillaume, Durandus, Duranti), *Rationale divinarum officiorum*. Moguncja 1459.
- Pontyfikat Egberta, *The pontifical of Egbert, Archbishop of York, A.D. 732-766: Now first printed from a manuscript of the 10th century in the Imperial Library, Paris*, The Publications of the Sourtees Society. London 1853.
- Pontyfikat rzymsko-germański (*Pontyficale Romano-Germanicum*), *Le Pontyficale Romano-Germinique du dixie me siecle*, red. Vogel C., Le Texte I. Vatican 1963.
- Rango Konrad Tiburtius 1680. *Porta Coeli, oder Beweisß / Daß die Lutherische Kirchen und Kantzeln der Lehre wegen / allein Gottes-Häuser / und Pforten des Himmels sind*, Stettin, Starcke 1680.
- Saxo Grammaticus, *Gesta danorum*, wg opracowania Fr. Winkela Horna, z duńskiego przełożył Jan Wołucki. Sandomierz 2014. Biblioteka Tradycji Europejskich 52.

Literatura

- Bis A, 2017. Ulica Kurza Stopka. W: [encyklopedia.szczecin.pl <http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Ulica_Kurza_Stopka>](http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Ulica_Kurza_Stopka) [dostęp: 25 I 2022].
- Braun G., Hogenberg F. 1588. *Alten Stettin*, miedzioryt kolorowany. W: *Civitas Orbis Terrarum* 4, Köln, wydanie pierwsze 1588, drugie ok. 1594, wznowienie 1618.
- Dworaczyk M., Słowiński S. 1998. Przebieg umocnień wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Szczecinie w świetle ostatnich badań W: M. Dworaczyk, P. Krajewski, E. Wilgocki (red.), *XII Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin, 23.–24. października 1997*, Materiały. Szczecin, 279–298. *Acta Archaeologica Pomoranica* I.
- Fredrich C. 1922/1923. Die ehemalige Nicolaikirche zu Stettin, *Baltische Studien* NF 24–25, 65–98.
- Gélis J., Immel J.-J. 2019–2020. De la maison mortuaire au cimetière, „cercueil du pauvre”, „pierre d’attente” et „porte des morts”. *Société historique et archéologique de l’Essonne et du Hurepoix* 89, 236–237
- Huizinga J. 1974. *Jesień średniowiecza*. Warszawa.
- Indycka E., 2021. Wczesnośredniowieczne cmentarz w Gieczu – organizacja przestrzeni i obrządek pogrzebowy. W: E. Indycka (red.), *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Gieczu (stanowisko 4)*. Biblioteka Studiów Lednickich Fontes 10. Dziekanowice, 203–220.
- Iwańczuk J. 2022. Obszar Starego Rynku (Dolne Miasto). W: [pomeranica.pl. <http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Obszar_Starego_Rynku_\(Dolne_Miasto\)>](http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Obszar_Starego_Rynku_(Dolne_Miasto)) [dostęp: 25 I 2022].
- Jelicz A. 1966. *Życie codzienne w średniowiecznym Krakowie (wiek XIII–XV)*. Warszawa.
- Kalinowski W. 1971. *Problemy ochrony i konserwacji zabytkowych układów przestrzennych miast i osiedli*. Toruń.
- Kalita-Skwirzyńska K. 1999. Kościół Św. Mikołaja. W: T. Białecki (red.), *Encyklopedia Szczecina* 1. Szczecin, 489–490.
- Kiersnowski R. 1953. Budownictwo zachodnio-pomorskie wieku XII w świetle źródeł pisanych. *Wiadomości Archeologiczne*, 19/2-4, 105–135.

- Klima E., Wycichowska B., Poppek W. 2019. Cmentarz w strukturze przestrzennej miasta. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica* 35, 75.
- Kote H. (autor obrazu przygotowawczego), Rollos P. (rytownik) 1625. *Alten Stettin*, miedzioryt z widokiem Szczecina z lotu ptaka. Wydawca: firma księgarska Georg Schulz.
- Krapiec M. 2021. *Wyniki analizy dendrochronologicznej próbek drewna pochodzących z badań archeologicznych prowadzonych w Szczecinie*. Kraków (maszynopis w zasobach ADA MNS).
- Lemcke H. 1881. *Die älteren Stettiner Straßennamen*, L. Saunier Verlag. Stettin.
- Lemcke H. 1926. *Die älteren Stettiner Straßennamen im Rahmen der älteren Stadtentwicklung*, zweite neubearbeitete Auflage von Carl Fredrich. Stettin.
- Merian M. 1641. *Stetinum*, miedzioryt. W: M. Zeiller, *Topografia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*. Frankfurt a. M.
- Piskorski J.M. 1987. *Miasta Księstwa Szczecińskiego do połowy XIV wieku*. Warszawa–Poznań.
- Płotkowiak M., Korzeniewicz M., 2017. *Ściany piwniczne kwartałów zabudowy nr VIII i nr XI zlokalizowane przy ul. Panieńskiej 10 w Szczecinie na części dz.t. nr 42 oraz częściowo dz.t. nr 8 i nr 139/23, obr. ew.1037*. Wyniki badań. Szczecin (maszynopis w archiwum ZWKZ w Szczecinie).
- Płotkowiak M. 2019. The medieval Church of St. Nicholas in Szczecin. *Przestrzeń i Forma* 39. Szczecin, 259–278.
- Płotkowiak M., Słowiński S., Paszkowski Z. 2021. Średniowieczny Targ Rybny na Podzamczu w Szczecinie w świetle dotychczasowych badań (na tle wybranych miast portowych południowego pobrzeża Bałtyku). *Wiadomości Konserwatorskie*, 64, 71–85.
- Rębkowski M. 2001. *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*. Kołobrzeg.
- Rębkowski M. 2014. Cmentarz w chrześcijańskiej przestrzeni średniowiecza, *Acta Archeologica Lodziensis* 60, 191–196.
- Schmitzer L. ok. 1660. *Stetinum*, mapa (na podstawie mapy Meriana z 1652), W: Pierchała E. (oprac.), *Plany i widoki Szczecina na przestrzeni wieków*, katalog wystawy, Książnica Pomorska, Szczecin 2001.
- Słowiński S. 2018a. *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w obrębie kwartałów nr 8–11 na szczecińskim Podzamczu*. Szczecin (maszynopis w zasobach ADA MNS).
- Słowiński S. 2018b. *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z budową kanalizacji w Rynku Nowym na szczecińskim Podzamczu*. Szczecin (maszynopis w zasobach ADA MNS).
- Słowiński S., Uciechowska-Gawron A. 2015. Badania przy ul. Kurkowej na Podzamczu w Szczecinie. W: A. Janowski, K. Kowalski, B. Rogalski, S. Słowiński (red.), *Acta Archaeologica Pomoronica* 5. Szczecin, 209–224.
- Spiss A. 1994. Cmentarz jako element pejzażu kulturowego. *Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie* 11, 89–100.
- Uciechowska-Gawron A. 2019. Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne. W: A.B. Kowalska (red.), *Civitas et Urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartał I–II*. Szczecin.

Summary

Results of the multi-year archaeological and architectural research conducted in Podzamcze in Szczecin helped to determine the course of the early medieval fortifications which now are not visible on the surface of the ground. The latest work, conducted in the southern section of the fortifications, showed that after they had been flattened an empty area was created where around half of the 13th century a chapel was built and next St Nicholas' church (now defunct). To the north, still there was large space which initially might have been intended for a parish cemetery. Probably a complicated hydrological problem caused that it was not used as such or was used for a very short period. Nevertheless, it still belonged to the sacred, thus it remained a non-built-up area until the Reformation times.

Sławomir Słowiński
Muzeum Narodowe w Szczecinie
s.slowinski@muzeum.szczecin.pl
ORCID: 0000-0001-9303-7213

dr inż. architekt Maciej Płotkowiak
Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie
pin.pracownia@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8797-3160